

Raf Vanderstraeten

Pim den Boer (red.), *Beschaving. Een geschiedenis van de begrippen hoofsheid, heusheid, beschaving en cultuur*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2001. ISBN 90-5356-477-2, 360 blz., Euro 31,54.

Sedert het midden van de jaren 1990 wordt, in een ruim interuniversitair en interdisciplinair verband, aan een Nederlandse variant van de *Begriffsgeschichte* gewerkt. In 1999 verschenen de eerste twee themabundels met resultaten van dat werk, respectievelijk over de begrippen 'vaderland' en 'vrijheid'. In de zomer van 2001 rolde de bundel *Beschaving* van de persen. Boeken over de thema's 'burger' en 'republiek' staan op stapel. De thema's zijn basisbegrippen met een zeer brede semantische dekking en een zeer ruime sociale spreiding. Daarbij is in deze reeks begripshistorische studies voor een caleidoscopische werkwijze gekozen die verscheidene invalshoeken bundelt. De bundel *Beschaving* bevat, naast inleiding en slotbeschouwing, negen bijdragen. De eerdere bundels uit deze reeks bevatten overigens een nog groter aantal hoofdstukken.

Begripsgeschiedenis kan ambitieus van opzet zijn. Het gaat om de lezing van het menselijk bevatten van de wereld, van de bewustwording en bewustmaking van deze wereld via begrippen. Uitgangspunt van deze vorm van geschiedschrijving is het betekenisveld van een welbepaald begrip openleggen en de verschillende dimensies ervan aftasten. Begrip en woord zijn niet identiek. Het beteke-

nisveld van een begrip als 'beschaving' kan meerdere woorden omsluiten (beschaving natuurlijk, maar ook beleefdheid, cultuur, voornaamheid, moraliteit, zelfbeheersing, en nog zoveel meer); een begripsverschuiving kan ook tot uiting komen in de keus voor een andere woord, met nieuwe zeggingskracht. Het zijn veranderingen in de betekenis van begrippen door de tijd heen die vervolgens gebruikt kunnen worden bij de historische en theoretische reconstructie en interpretatie van menselijke ervaringen.

Het paradigma voor de Nederlandse reeks vormt het monumentale, circa 9000 pagina's tellende lexicon *Geschichtliche Grundbegriffe*, dat voornamelijk onder leiding van de Bielefeldse historicus Reinhardt Koselleck tot stand werd gebracht (1972-1997). In vergelijking met klassieke ideeëngeschiedenissen ligt het vernieuwend karakter van dit lexicon in het gegeven dat het representatief karakter en de specifieke sociale ligging van bepaalde begrippen krachtig naar voren werden gehaald. Bovendien steunt het op een expliciete hypothese. Die is dat in de periode 1750-1850 de belangrijkste politiek-sociale grondbegrippen een cruciale ontwikkeling ondergingen.

Koselleck heeft voor deze periode de term 'Sattelzeit' (of 'zadeltijd') gemunt. 'Zadel' is een geografische term ter aanduiding van een pas in een gebergte; de zadeltijd is dan de periode waarin van de ene, oude wereld naar de andere, moderne wereld wordt overgestoken. Tegen die achtergrond werd de betekenisverandering geanalyseerd van begrippen zoals tolerantie, eenheid, ideologie, openbaarheid, vooruitgang, pedagogiek, civilisatie en cultuur. Hier was het telkens één auteur die de geschiedenis van één begrip uitdiepte.

De chronologische afbakening van de zadeltijd is altijd een punt van discussie geweest. In de inleiding op de bundel en in het omvangrijke vervolghoofdstuk neemt redacteur Pim den Boer de hypothese van Koselleck scherp op de korrel. Hij gewaagt van een *petitio principii*; de fixatie op de zadeltijd zou ertoe geleid hebben dat net in deze periode begripsveranderingen gevonden en gelokaliseerd werden. Bovendien zou zo een nationalistische lezing van begrippen in de hand zijn gewerkt (de bekende eigen 'Sonderweg'). Den Boer pleit voor een ruimer Europees en vergelijkend perspectief, voor onderzoek naar transnationale begrippen en betekenissen en zonder vooraf bepaalde tijdsgrenzen.

Het lijkt mij dat het begrip 'cultuur' voor een dergelijk pleidooi bij uitstek geschikt is; het is in de tweede helft van de achttiende eeuw hét begrip waarmee in West Europa het vergelijken van levensvormen op een systematische manier begint (antropologie, sociologie). Merkwaardig is voor mij wel dat uit de breedvoerige bijdrage over 'vergelijkende begripsgeschiedenis' – waarin veel de revue passeert, maar veel ook niet, terwijl de selectiecriteria niet worden verduidelijkt – uiteindelijk vooral de eigen Nederlandse 'Sonderweg' naar voren komt.

Dat het woord 'civilisatie' nauwelijks voet aan de grond heeft gekregen en 'beschaving' tot in de twintigste eeuw als vertaling van 'civilization', 'Zivilisation', 'civilisation' is blijven functioneren, dat wordt gezien als indicatie van 'een unieke begripsmatige uitzondering' (p. 9). Duidelijk is dat in het woord 'beschaving' een politiek, burgerlijk facet niet meteen zichtbaar is ('civil society'). Anderzijds blijkt uit deze studie niet dat de betekenis van 'beschaving' afwijkt van de buitenlandse equivalenten. Dus toch niet zo uniek?

Het woord 'beschaven' (afschaven) wordt al in de middeleeuwen in een overdachtelijke zin gebruikt, maar oorspronkelijk met een negatieve betekenis (plunderen, beroven). Pas in de zeventiende eeuw komt het adjectief 'beschaafd' op in de betekenis van 'beleefd' en 'wellevend'; het substantief 'beschaafdheid' verschijnt als vertaling van 'civilité' en 'politesse' in het Frans. Het woord 'culture', in de letterlijke, agrarische betekenis, was in het zestiende-eeuwse Nederlands al

gebruikelijk. In zijn overdrachtelijke betekenis vindt het pas echt ingang rond 1900. Het gebruik van 'cultuur' verdringt nadien in een kort tijdsbestek dat van 'beschaving'. Het is aan deze terminologische en begripsinhoudelijke veranderingen dat in dit boek uitgebreid aandacht wordt besteed. Daarbij wordt niet alleen naar de woorden beschaving/cultuur gekeken, maar ook naar oudere waarin vergelijkbare betekenselementen zijn opgenomen (heusheid, hoofsheid, beleefdheid).

Vanuit pedagogisch gezichtspunt lijkt mij op de eerste plaats de lange bijdrage van Jochen Becker over 'beelden van beschaving' van interesse. Becker illustreert bovendien dat begripsontwikkeling niet enkel talig moet worden bestudeerd, zoals in het Duitse voorbeeld, maar dat ook de niet-talige verbeelding inzicht kan geven in begripwaarden. Zijn bronnenmateriaal bestaat niet zozeer uit teksten, als wel uit zinnebeelden. Vooral vanaf de zestiende eeuw worden de 'veredelingsprocessen' in landbouw en opvoeding met elkander vergeleken. Natuur en menselijke zorg dienen hand in hand te gaan; de natuurlijke groei kan door verstandig snoeien in goede banen worden geleid zonder de natuur te onderdrukken; het dresseren van paarden laat zien waartoe gehoorzaamheid, goede opvoeding en wijze leiding in staat zijn, enzovoorts. Vaak wordt dan niet de metaforische, maar de letterlijke betekenis verbeeld. Het is een rijke bijdrage, die laat zien dat begripsgeschiedenis ook de geschiedenis kan zijn van een voorstelling, van een denkbeeld.

De tweede bijdrage, die veel refereert aan pedagogische thema's, is het hoofdstuk 'Protestantse schrijvers over beschaving en cultuur' van Joris van Eijnatten. Het uitgangspunt is de aloude spanning tussen geloof en beschaving/cultuur, tussen christendom en wereld (schepping), of tussen binnenkant en buitenkant. Maar er wordt in eerste instantie vooral ingegaan op protestantse publicaties van het einde van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw, op de aanloop van het Réveil aldus. Dan is in deze kringen duidelijk dat de 'verlichte' wereld opnieuw met het evangelie geconfronteerd moet worden. De zedelijke toestand van het Nederlandse volk wordt negatief beoordeeld en de 'opvoeding der mensheid' als remedie voor de verloedering vooropgesteld.

Vanaf het midden van de negentiende eeuw wordt de toonzetting dynamischer. Het vaderland moet dan worden herschapen, vernieuwd, verjongd, geheiligd, enzovoorts. Natuur wordt pas cultuur wanneer zij door de bovennatuur is getransformeerd. Die betekenisverschuiving wordt op velerlei wijze toegelicht, al blijft mijns inziens de bespreking wat bloedeloos. Dat is ook een algemener euvel aan dit boek. Wie zich tot het einde door de teksten heen wil worstelen, moet op de tanden bijten. *Beschaving* is geen boek dat je voor je plezier uitleest.

Er zijn vele kritische kanttekeningen te plaatsen bij dit boek, alsmede bij de reeks waarvan het deel uitmaakt. De opbrengst van verschuivingen in vergelijking met het Duitse voorbeeld, het lexicon *Geschichtliche Grundbegriffe*, is niet op alle punten groot. Er is met reden voor een gevarieerde, breed uitgewerkte studie van een klein aantal basisbegrippen gekozen. Maar de inleiding en de nabeschouwing zijn te summier om de veelal sterk verschillende bijdragen inhoudelijk duidelijk met elkaar te verbinden. Bovendien zijn er, ondanks de brede aanpak, toch ook opvallende inhoudelijke lacunes. Net zoals in de delen *Vaderland* en *Vrijheid* is er in *Beschaving* geen aandacht voor de Zuidelijke Nederlanden (Vlaanderen), alhoewel daar nochtans dezelfde taal wordt gebezigd. Er is een hoofdstuk over het protestantse cultuurbegrip, maar er is niets over een katholiek perspectief. Bestond er dan werkelijk geen enkele aanleiding om verder te kijken dan de Moerdijk?

Behalve de obligate verwijzing naar oorlogen en conflicten is er nauwelijks

aandacht voor structurele factoren die de beschreven betekenisveranderingen uitlokken en dus ook kunnen verklaren. Anderzijds is, mede dankzij het uitstekende register, thans een naslagwerk beschikbaar dat voor vervolgonderzoek ongetwijfeld goede diensten kan bewijzen - zeker voor pedagogen die de uitdrukking 'burgerlijk beschavingsoffensief' ontelbare malen hebben horen gebruiken (of zelf hebben gebruikt).